

TÜRKÇE MORFOLOJİ TARİHİNİ İNCELEME MESELESİNE DAİR

A. M. ŞÇERBAK

Edebî dil yüzyıllar içerisinde birkaç gelişme devresi geçirmiş ve onun gelişmesini etkileyen faktörlerin çeşitli olduğu tabîî bir şeydir. Elbette iç faktörler, yani dil yapısının özellikleri ve dilin kendisine özgü eğilimler bunda en büyük önemi taşırlar. Her dilin gelişmesi başlıca onlara dayanmaktadır. Bunun yanı sıra edebî dilin gelişmesinde dış faktörler, ilk önce dilin doğuşunun genel şartları yabancı kültürlerin etkisi ve yabancı dillerle ilişkiler belli bir rol oynamakta. Ama dış faktörlerin etkisi özellikle sözcük hazinesi duruma akseder, morfoloji ise büyük ölçüde etkilenmez. Nitekim çağdaş Türkiye Türkçesinde dış faktörlerin etkisi altında renk adlarının hemen hemen bütün sistemi değişti. Aslî Türkçe renk adları ile beraber yabancı dillerden girmiş olan kelimeler kullanılmaya başlandı. Krş. *beyaz (ak)*, *kırmızı (kızıl)*, *gri (boz)*, *mavi (gök)*, *siyah (kara)*. Buna karşılık, morfolojik birlikler yabancı dillerin etkisine mukavemet göstererek yalnız onların sürekli ve güçlü etkisi neticesinde ödünçlenebilir. Örneğin Gagavuz ve Karaim dillerinde dişi cinsi anlamında kullanılan *-ka* ekinin kullanılışı İslâv dilleri etkisinin sonucudur. Krş. Gag. *genç* “genç adam” - *gençka* “genç kız”, *dokuyucu*, *düzenci* “dokumacı erkek” - *dokuyucuyka*, *düzenciyyka* “dokumacı kadın”, *domuzçu* “domuzlara bakıp besleyen adam” - *domuzçuyka* “domuzlara bakıp besleyen kadın”, *ihtiär* “ihtiyar adam” - *ihtiärkü* “ihtiyar kadın”, *kriçmar* “meyhaneci adam” - *kriçmarka*, *kriçmaritsa* “meyhaneci kadın”; Kar. *arıslan* “aslan” - *arıslanka* “dişi aslan”, *bagatır* “cesaretli adam” - *bagatırka* “cesaretli kadın”. Tuva dilinde kullanılan ve sayı isimlerini yapan *-dugār* eki aslen Moğolcadır : *bir dugār* “birinci”, *üş dugār* “üçüncü”, *beş dugār* “beşinci”.

Münferit vakalar dışında, Türkçenin morfolojisi öz temeli üzerinde gelişerek eskiden beri mevcut olan gelenekleri geniş bir şekilde devam ettirmektedir. Uzun tarihi boyunca Türkçenin ekleri önemli veya önemsiz değişikliklere uğramıştır. Bazı yeni ekler meydana gelmiş ve eklerin bazıları kullanımdan düşmüş, ama çekim ve yapım eklerinin sistemi, kelimelerin morfolojik yapısı aynı kalmıştır. Örnek için son çekim edatları ve çekim eklerinin kelime yapısında bulunduğu yere bakalım.

Bilindiği gibi, son çekim edatlarının görevi hal eklerinin görevine benzer, hal ekleriyle ifade edilen mânâlara detaylaşma nüansları verirler. Eski Türkçede ve çağdaş Türk dillerinde son çekim edatları bir kural

olarak isimlere katılır, isimlerden sonra gelirler. Onların böyle bir düzeni çok kesin, istisnaları azdır. Yerinin değiştirilmesi, bir yandan, nazım metinlerinde, vezin talebi üzerine ve heyecanlı konuşmada yer almaktadır, meselâ : Eski Türkiye Türk. *Çevresinde Yusufun* “Yusufun etrafında”¹; Kar. *kulaklarım benim* “benim kulaklarım”, *körklüçäm benim* “benim güzelim”, *közüm benim* “benim gözlerim”.² Öte yandan, bunun sebebi yabancı dillerin güçlü etkisidir : Kar. *uturu Toraga* “Tevrit kitabına karşı”, *keni-sindä köp yılların* “çok yıllar içinde”, *tolgunu suvların* “suların dalgaları”, *kanı hazarların* “Hazarların kanı”.³

Son çekim edatları gibi, çekim ekleri de düzenli bir sıraya dizilirler. İsim şekilleri ele alınca kelimenin yapısında ilk başta gövde, gövdeden sonra çokluk eki, daha sonra iyelik ekleri, en sonda hal ekleri bulunurlar. Morfolojik birlikler gövdeden önceki yere gelmez, Türkçede yalnız son ekler vardır. Ancak zarflara bağlı örneklerde çokluk ve iyelik ekleri hal ekinden sonra gelebilir, çünkü bu takdirde hal ekinin çekim ekliği unutulmuş olarak o yapım eki haline geçer :⁴ Eski Özb. *andalar (an-da-lar)* “orada”; Kırg. *kışındası (kış-ın-da-sı)* “kışım”; Türkiye Türk. *ertesı (er-te-si)*. Başka istisnalar da var. Ne de olsa buna benzer örnekler çok değildir. Genellikle çekim eklerinin her biri kendi yerini tutar, bir ek başka bir ekin yerini tutamaz. Bu kural Türkçenin uzun tarihi boyunca değişmeden onun ayrımcı vasfını teşkil eder. Moğol dillerinde hal ekleri iyelik eklerinden önce gelirler. Fin-Uğur dillerinin bir grubunda tam böyledir, ikinci grubunda hal ekleri iyelik eklerini takip eder, üçüncüsünde ise çekim eklerinin her iki türlü sıra alması mümkündür.

Türkçede morfolojik birlikler ortaya çıkmasının esasen iki yolu tesbit edilir.

Bunlardan biri, bir ismin başka bir isme katılırken önce son çekim edatı haline, sonraları yapım veya çekim eki haline gelmesidir. Demek ki önce kelimeler birleşmesinin her unsuru müstakil olarak kendi anlamına sahiptir. Sonra birinci unsur müstakil kalınca ikincisi ise yardımcı görevde kullanılır ve gittikçe çeşitli değişikliklere uğrar. Örnekler : 1. Hak. *tañza ~ tañzar*, Şor. *tañzarı*, Eski Türk. (Oğuz-name 385) *tañ sarıga* “tan tarafına”; Özb. *tog sarı* “dağ tarafına”; Eski Türk. *tört sarı* “dört taraf”. 2. Hak. *onca*, Yak. *uonça*, Tuv. *on şā*, Özb. *on çoqli* “onlarca”; Hak. *taşça* “taş büyüklüğünde”, Karaç.-Balk. *üy çaklı* “ev büyüklüğünde”, *üç yıl çaklı* “üç yıl kadar”;

¹ Bk. Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zeliha*, Nakleden : Dehri Dilçin, İstanbul 1946, s. 26.

² Bk. K. M. Musayev, *Grammatika karaimского языка, Fonetika i morfologiya*, Moskova 1964, s. 136.

³ Bk. T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademji Umiejetnosci, Kraków 1929, N 11, s. XXXVIII-XXXIX.

⁴ Krş. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Sofya 1967, s. 118.

Özb. *bu yilğaça*, Tat. *bïyilga çaklı* “bu yıla kadar”. 3. Özb. *sarikrok*, Alt. *sargarık*, Kırg. *sarırāk*, Tuv. *sarıg ārak*, Hak. *sarıg arah* “sarımsı, sarımtırak”. Krş. Tuv. *xülümzürey ārak* “azıcık gülümseyerek”. 4. Eski Türk. *yagsı* – (*yag-sı* –) “yağ tadına sahip olmak”, Nog. *avansı* – (*avan-sı*–) “kendini sadedil göstermek, kendini sadedile benzetmek”, Kırg. *algansı* – (*algan-sı*–) “kendini bir şey almış olan gibi göstermek”; Eski Türk. *begsig* “bey gibi, beye benzer”, *kulsıg* “kul gibi, kula benzer”; Alt. *kızılzımak* (*kızıl-sı-mak*), Karaç.-Balk. *kızılısıman* (*kızıl-sı-man*), Tuv. *kızıl-zımār* (*kızıl-sı-mār*) “kızılca”; Kırg. *kün sımak* “güneş gibi”; Kaz. *sıyaktı* (*sı-yak-tı*), *sıkıldi* (*sı-kıl-dı*) “benzeri”. Burada şunu ilâve edelim ki Eski Türkiye Türkçesinde “benzemek” anlamını ifade eden *sı* – fiilinin kullanıldığı görülür : *görklü yüzi kimsâyä hiç berçimâz/tärri katında berı birä sımaz*.⁵

Öteki yol, bir fiilin başka bir fiille birleşerek önce yardımcı fiil vazifesi ile, sonraları morfolojik unsur gibi kullanışıdır. Örnekler : 1. Şor. *alçam*, Hak. *alıpı m*, Alt. *alıp d’adım*, Kaz. *ala catırmın*, Kırg. *ala catam*, Eski Özb. *ala yata tururman* “ahyorum”. 2. Azer. *gelirüm*, Halaç. *kelyorum*, Şor. *kele çörüm* “geliyorum”. 3. Tuv. *biživit* (*biživ it*), Çulm. *piživis* (*piživis* (*piživ is*) “yazıp bitir”.

Türkçenin eskiden beri geçirdiği tarihî gelişme içerisinde kelime şekilleri o kadar değişti ki aslen ayrı ayrı olan morfolojik unsurlar şu sırada birbirinden hiç ayırt edilmez. Meselâ *-nan* unsuru Özbekçede ablatif ekinin (< *-dan*), Yakutçada ise instrumental ekinin (< *bilän*) varyantıdır.

Bunu da hatırlatmamız gerekiyor ki kelime şekillerinin değişmeleri belli bir kanuna uygun olmaz. Gramer gelişmesi cereyanında ses ve hece düşmesi, ses türemesi, bir sesin başka bir sesle değiştirilmesi, benzeşme olayları görülür. Bazı eklerin onlarca varyantının var olması bunun sonucudur. Nitekim *birlän ~ bilän ~ minän ~ ilän ~ ilä ...* son çekim edatından *-bän, -pän, -män, -nän, -län, -bü, -pü, -nü, -lü ...* ekleri türemiştir. Üstelik, kelime şekilleri analogi yoluyla değişerek tanınmayacak bir hale gelirler. Bir örnek getireyim. Türk dilleri üzerinde çalışan gramerciler Ana Türkçede *-(ı)z ~ -(i)z* dual veya çokluk ekinin varlığını öne sürmüşlerdir.⁶ İlk bakışta bu hipotez gerçeğe yakın gibi görünüyor. Görülen geçmiş zaman çokluk ikinci kişi eki *-niz ~ -niz* olarak “z” unsuru başka unsurlardan kolayca ayırtdedir. Halbuki *-z* dual veya çokluk ekinin var olduğunu gösteren olgular elimizde yoktur. Daha doğrusu, Eski Türkçede ve bu günkü Türk dillerinde “z” unsuru tek başına dual veya çokluk ekinin görevini görmez, ancak başka unsurlara birleşmek suretiyle meydana gelir.

⁵ Bk. W. Radloff, “Über alttürkische Dialekte, I. Die seldschukischen Verse im Rebâb-Nameh”, *Mélanges Asiatiques*, 1890, X 1, S. 80, 23, 55.

⁶ Bk. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970, s. 141.

Çeşitli araştırmalara dayanarak fiil çekiminde bulunan “z” unsurunun ortaya çıkması analogi olayı ile, yani – *sız* ~ – *siz* ikinci kişi ekinin – *bız* ~ – *biz* ekine benzetilmesi ile ilgilidir, diyebiliriz.

Dil tarihinin incelenmesinde başvurduğumuz temel metotlardan biri, bir aile oluşturan dillerin malzemelerini karşılaştırmaktır. Karşılaştırmalı gramerin kanunları hesaba alınmadan dil tarihi anlaşılabilir. Bilindiği gibi, dilin tarihî gelişmesine ait fonetik ve morfolojik değişimler kelime çerçevesinde oluşur ve kelimenin yapısına akseder. Bu yüzden morfoloji tarihini öğrenmek için kelimelerin etimolojisini bilmek şarttır. Maalesef, etimolojik incelemelerin geniş ölçüde yapılmasına rağmen Türkçenin bazı kelimeleri hâlâ inandırıcı bir şekilde anlatılmamış, bazıları ise ilâve açıklamalara muhtaçtır. Aşağıda iki kelimenin etimolojisi üzerinde durmak istiyorum.

1. Yak. *xoşurduos* ~ *xomurduos* “böcek, gübre böceği”.

T. Tekin *xoşurduos* kelimesinin birinci unsurunu Eski Türkçedeki *koşuz* kelimesi olarak saymış, kalan kısmını ise iki küçültme ekinin birleşmesidir diyerek burada “rotasizm”in izi bulunduğunu ileri sürmüştür. Gerçekten, “rotasizm”in izleri değişik Türk dillerinde görünür, ama Yakutçada bu özelliği taşıyan kelimeler yoktur. Yalnız, Moğolca alıntılarda “z” ünsüzü yerine “r” kullanılabilir, örneğin *uosax* (*uos-ax* Eski Türk. *oguz* ~ *aguz*, Hak. *ōs*) ve *urak* (< Orta Moğ. *uğurak* < Eski Türk. **oguzak*) “ağız sütü”. Bununla birlikte, Yakutçada *konur* anlamını ifade eden *xoşur* kelimesinin varlığını hatırlatmak gerekir. Krş. Azer. *gonur*, Alt. *koşır*, Başk. *kuşır*, Gag. *konur*, Kırg. *koşur*, Tuv., Hak. *xōr*, Türkm. *goşur*. Getirdiğimiz örnekler göz önüne alınırken *xoşurduos*’un birinci unsurunun *xoşur* kelimesi olduğu besbellidir. Şimdi ikinci unsurunu yeniden anlatmak zorundayız, çünkü adı geçen kelimenin yapısında iki küçültme ekinin varlığı şüphelidir. Araştırmalara devam ederek önce hayvan rengini gösteren kelimelerin sık sık hayvan adları ile birlikte kullanıldığını göz önünde tutmamız gerekir. Sonraları, *ou* ~ *öü* diftongunun Yakutçada Ana Türkçedeki *ō* ~ *ö* ünlülerinden veya *oğu* (*agu*) ~ *ögü* (*ägü*), *oşu* ~ *üşü* ses birleşmelerinden gelişmesini unutmamalıyız. Örnekler : 1) *suol* (*yöl*) “yol”, *uon* (*ōn*) “on”; 2) *uol* (*ogul*) “oğul”, *uor* – (*ogurla* –) “hırsızlık yapmak”, *uos* (*agıs*) “dudak; ağız”, *üör* (*ögür*) “sürü; yıldı”, *üöt* (*sögüt*) “sögüt”, *muos* (*böhüs* ~ *möhüs*) “boynuz”. Bunun istisnaları arasında yabancı alıntılar meselâ *ogus* “öküz”. Söylediklerimize dayanarak *duos* unsurunun asıl şeklini böyle bir rekonstruksiyondan geçirelim: : *dōs* veya *doşus*. Krş. Eski Türk. *toşuz*, Azer. *donuz*, Kar. *donuz* ~ *toşuz* ~ *domuz* ~ *domuz* “domuz”. Kesin sonuç çıkarmadan önce *doşus* ~ *dōs* ~ *domuz* ... kelimesinin ara sıra gübre böceğini ifade eden birleşik kelimelerde kullanıldığına işaret ederim : Orta Türk. *toşuz kurtı* (At-tuhfat 392), Tuv. *dōs-kara*, *ödek dōs - karazı*, Türkiye Türk. *domuzlan böceği*.

Buna göre, Yakutça *xoşurduos* kelimesinin Eski Türkçe *konuz* kelimesiyle ilişkisi yoktur. *Xoşurduos*, *konuz*'un tasvirî bir adı olsa gerek : *xoşur duos* "konur domuz". Şu halde, Ana Türkçede -*duos* veya başka buna benzeyen küçültme ekinin varlığı inandıracak bir şey değil.

2. Türkiye Türk. *dokurcun* "dokuz taş oyunu". T. Tekin ve N. Yüce'nin fikirlerine göre, *dokurcun* kelimesi *dokuz* sayı ismi ile bağlıdır. Krş. Kırg. *toguz korgal*, *toguz kumalak*. Şimdi şu sorular karşımıza çıkıyor : Niçin **dokuzcun* şeklinin yerini *dokurcun* şekli tutmuş, Türkçe için tipik olmayan *cun* unsuru nereden gelmiştir? T. Tekin burada da "rotasizm" in izlerini gösterdiği halde,⁷ N. Yüce "z" sesinin "r" sesine değişmesini ileri sürerek *dokurcun* kelimesinde -*cin* (< -*lçin*) ekinin varlığını tahmin ediyor.⁸ Esas itibarıyla N. Yüce'nin görüşü kabul edilebilir. Fakat N. Yüce'den farklı olarak "z" sesinin "r" sesine değişmesinden değil, "z" sesinin düşmesinden söz edilebilir, kanısındayım. Düşmesinin sebebi, fikrimce, *dokuz*'a Moğolca -*lcin* ~ -*rcin* ekinin katılmasıdır. Krş. Mo. *ğurbalcin* "üç köşeli" (*ğurban* "üç"), *dörbelcin* "dört köşeli" (*dörben* "dört"), *tabulcun* "beş köşeli" (*tabun* "beş"), Bur. *olocon* "çok köşeli" (*olon* "çok"). Başka örnekler : *sirğulcin* "karınca", *siralcin* "pelin".

Türkçenin morfolojisi üzerinde araştırma yapılırken çoğu kez Türkçenin Moğolca ile ilişkilerine önem verilir, çünkü bazı morfolojik birliklerin ortak olduğu şüphesizdir. Söz konusu olan ilişkiler sorununa yakından bakınca önceden şunu belirtmek isterim ki Türkçe morfoloji açısından Moğolcanın güçlü etkisi altında kalmamıştır. Tuvaca gibi Sibiryaya Türk dillerinde bile Moğolcadan alınmış morfolojik birlikler başlıca isim yapımı şekillerinde yer tutarlar : *kezilge* (*kes-ilge*) "kesme", *bastırılga* (*bastır-ılga*) "övtme", *deñnelge* (*deñne-lge*) "denklem", *körülde* (*kör-ülde*) "gözden geçirme", *çorumal* (*çoru-mal*) "yolcu", *bižimel* (*biži-mel*) "el yazma" vbb. Moğolca morfolojiye gelince, onun Türkçeden güçlü ölçüde etkilendiği göze çarpar. Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan anlaşıldığı üzere Türkçe - Moğolca ortak kelime şekillerini oluşturan morfolojik birliklerin çoğunluğu aslen Türkçedir. Ama burada bu önemli ve özel konuya değinmek niyetim yok.

⁷ T. Tekin, "Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic", *AOH* XXII, Budapest, 1969, p. 65.

⁸ N. Yüce, "Doğurcun : ein türkisches Wort mit mongolischen Suffix", "Altaica", *MSFOu* 152, Helsinki 1977, SS. 257-258.